

ERZURUM KONGRESİ'NİN HAZIRLIK SAFAHATI: MEKÂN, İAŞE VE BARINMA MESELESİ

PREPARATION PHASE OF ERZURUM CONGRESS: THE MATTER OF PLACE, FOOD AND SHELTERING

Veysi AKIN*

“Tarih, bu kongremizi şüphesiz ender ve büyük bir eser olarak kaydedecektir. K. ATATÜRK”

Özet

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında Vilayet-i Şarkiye Müdafa'a-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti (VŞ-MHMC) Erzurum Şubesi'nin kararı ile toplanmıştır. Bu çalışmanın amacı Kongre hazırlıklarını daha ziyade “mekân, ibate ve iaşe” meseleleri açısından ele alıp incelemektir. Mekân konusunda, Kongre'nin toplantılarını sürdürdüğü Sanasaryan Lisesi tarihçesi ile beraber ortaya konacak ve burada yapılan hazırlıklardan bahsedilecektir. Ayrıca M. Kemal Paşa'nın Kongre hazırlıklarını sürdürdüğü ve bu gün müze haline getirilmiş bulunan (Atatürk Evi Müzesi) bina ve bu binadaki çalışmalara yer verilecektir. İbate ve iaşe konusunda ise Erzurum merkez dışından Kongreye gelen delegelerin yatacak yer ve yemek-içmek konusundaki ihtiyaçları için yapılan hazırlıklar anlatılacaktır. Bu konuda Heyet-i Faale'nin sergilediği üstün hizmet anlayışı ve Erzurum halkının gösterdiği fedakârlık ortaya konulacaktır. Bu ihtiyaçların karşılanması için başta Cemiyet üyeleri olmak üzere halktan paralar toplanmış ve bunun için Vilayet Kongresi'ne katılan delegeler vasıtasıyla hamiyetperver Erzurum halkına müracaat edilmiştir (VŞ-MHMC Erzurum Şubesi 15 Haziran 1919 tarihli bildirim metni). Cemiyetin çalışmaları ve Kongre faaliyetlerinin sürdürülebilmesi için 13.108 liralık bir taslak bütçe hazırlanmış ve belirtilen rakamın merkez kaza ve mülhakatından toplanması kararlaştırılmıştır. Para dışındaki iaşe ve ibatede kullanılacak aynı malzemeler ise 9 mıntıkaya ayrılan Erzurum merkez halkından toplanmaya çalışılmıştır. Ancak takriben 2 yıl süren Rus işgali dolayısı ile fakr u zaruret içerisinde bulunan Erzurum halkının bütün fedakârlıklarına rağmen halkın elinde bulunmadığı için yeteri kadar tedarik edilemeyen çatal, kaşık, tabak, peçete, bardak ve sürahi gibi bazı malzemeler de 15 nci Kolordu Kumandanlığı'ndan temin edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Erzurum, Kongre, Atatürk, Müze.*

Abstract

Erzurum Congress gathered decision of Erzurum branch of Association for Defence of the National Rights of Eastern Provinces from 23 July to 4 August 1919. The purpose of this study is to examine the preparation of congress with regards to the matter of place, food and sheltering. With respect to the place, Sanasaryan High School which held meetings of congress, comes up with its history and is referred the preparations done in this place. In addition to this, building (Atatürk House Museum) where Mustafa Kemal maintained the preparation of congress and has been turned into museum at the present time and works in this building is included. On the subject of food and accommodation, preparations done for necessities about food and accommodation of representatives who came out of the center of Erzurum is rehearsed.. insight of outstanding service performed by Committee of Faale in this issue and sacrifice which treated by Erzurum public are presented. To meet these needs, money was collected from members of party, notably, and public so benevolent Erzurum public was consulted via representatives which participated in Province Congress. (VŞ-MHMC Erzurum branch's report text under date of 15 June 1919) To carry working of party and congress

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Eğitim Fakültesi, EDİRNE.

activities, 13.108-lira draft budget was prepared and figure remarked was decided to gather from the township centers and appendages. Materials used for food and accomodation ,apart from money, were tried to gather from center of Erzurum parted as 9 areas. However, despite all of the sacrifices of Erzurum public in poverty ,because of occupation of Russia continued almost 2 years –nonstop-, some materials such as fork,knife,spoon, plate, glasses, napkin, carafe ,which cannot be supplied sufficiently, was obtained from 15th Corps Commander because of being absent in public.

Key words: *Erzurum, Congress, Atatürk , Museum.*

Giriş: Erzurum Kongresi Hakkında

Erzurum Kongresi¹, 23 Temmuz–7 Ağustos 1919 tarihleri arasında, Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu vilayetlerinin bir Ermeni yurdu yapılması iddialarına karşı, bu vilayet halklarının yekvücut olduklarını göstermek maksadıyla Vilayet-i Şarkiye Müdafa'a-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti (VŞ-MHMC) Erzurum Şubesi² ve Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti (Trabzon-MHMC)³'nin ortak kararı ile toplanmıştır. Erzurum'da Doğu Vilayetleri adına büyük bir kongre toplama düşüncesi ilk defa VŞ-MHMC Erzurum Şubesi'nin yeni bir nizamname hazırlamak için bir araya geldiği iki toplantıda "*Vilayet sınırlarından taşarak, bütün şark vilayetlerini bir fikir etrafında toplamak*" maksadıyla dile getirilmiştir⁴. Bu toplantıların içeriği ve Nizamnamenin kendisi günümüze ulaşmış olmakla beraber, toplantıların ve nizamnamenin hazırlanış tarihi tespit edilebilmiş değildir. Ancak konu ile ilgili gelişmeler takip edildiğinde, toplantıların 15-25 Mayıs 1919 tarihleri arasında olması kuvvetle muhtemeldir⁵. Hazırlanan Nizamname'ye, önce Erzurum'da bir "*Vilayet Kongresi*" toplanması kararlaştırılmış ve toplanacak kongreye "*İleride duçar olunması melhuz müşkilata karşı, tedabir-i ihtiyatıyeyi teemmül*" maksadına matuf "*Mücvir vilayetlerle irtibat tesisi*" vazifesi verilmiştir⁷.

Bu vazife gereği VŞ-MHMC Erzurum Şubesi, 29 Mayıs'ta bir toplantı yaparak yedi vilayetin katılımı ile büyük bir kongre yapma ve bu konudaki yazışmaların başlatılması kararını aldı⁸. Doğu vilayetleri ile yazışmadan önce kongre konusundaki düşüncelerini almak maksadıyla Trabzon MHMC ile irtibata geçildi. Bu amaçla 30 Mayıs 1919'da Trabzon'a bir telgraf çekildi. Ancak ne tesadüftür ki,

- 1 Çoşkun Alptekin, "Erzurum Kongresi", *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, 1/1 (Temmuz 1978), Atatürk Üniversitesi Yay.,Erzurum 1978, s.35-49. Haluk Selvi, "Milli Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi", *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara 2002, s. 949-962. Yücel Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegationın Biyografisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2005. Esin Dayı, "Erzurum Kongresi'nin Türk Tarihi'ndeki Yeri ve Önemi", *Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk*, C.III, sayı: 4 (2003).
- 2 Cemiyet, 2 Aralık 1918'de İstanbul'da kuruldu. Burada Doğu Anadolu'ya yönelik çok fazla faaliyet yapamayınca Erzurum'da şube açma kararı aldı. Cemiyetin Erzurum şubesi, 3 Mart 1919'da vilayete kuruluş dilekçesi vererek, 10 Mart 1919'da Erzurum'da resmi olarak faaliyete başlamıştır. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne Kadar*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1982, s. 51.
- 3 Öztoprak, İzzet, "Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniv. Yay., Samsun 1988, s. 335-350.
- 4 Fahrettin Kırzioğlu, *Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi*, C. I, Kültür Ofset Yay., Ankara 1993, s. 26-27.
- 5 Bu toplantılar hakkında bkz.: Cevat Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara 1946, s. 49-53.
- 6 Konu hakkında geniş bilgi için bkz.: Rahmi Çiçek, "Erzurum Vilayet Kongresi'nde Alınan Kararlar ve Etkileri", *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt II, Sayı: 7, s. 513-537.
- 7 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 149-150. Bekir Sıtkı Baykal, *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara 1969, s. 30-31.
- 8 Haluk Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2000, s. 101.

aynı gün toplantı halinde olan Trabzon MHMC, Erzurum'un telgrafından habersiz olarak benzer maksatlı bir kongre kararı almış ve kongrenin Trabzon'un sahile sınırı bulunması dolayısıyla 15 nci Kolordu'nun koruması altında bulunan ve daha güvenli bir yer olan Erzurum'da yapılmasını uygun bulduklarına dair bir telgrafi Erzurum'a çekmiş bulunuyordu (30.05.1919)⁹.

Trabzon ve Erzurum cemiyetlerinin yazışmalar neticesinde kongre ve yeri konusunda mutabık kalmaları üzerine VŞ-MHMC Erzurum Şubesi, diğer beş doğu vilayeti Van, Bitlis, Sivas, Elazığ ve Diyarbakır ve mülhakatında kurulmuş bulunan MHMC ve Belediye Başkanlıkları ile yazışmalarda bulunarak, durumdan İstanbul'daki Cemiyet Merkezini de haberdar etmişti¹⁰. VŞ-MHMC Erzurum Şubesi, bu tarihten sonra bir taraftan cemiyetlerle kongre murahhaslarının seçimine dair yazışmalar yapıyor, diğer taraftan da kongre hazırlıklarını sürdürüyordu. İlk iş olarak, 15 Haziran 1919'da yapılan bir toplantıda kongrenin açılış tarihi belirlendi. Tarih olarak da eski takvimle Meşrutiyetin ilanına denk gelen 10 Temmuz'u seçmişlerdi¹¹.

Kongre tarihinin tespitinden sonra hazırlık çalışmalarına hız verildi. Önce bir Vilayet Kongresi yapıldı. Vilayet Kongresi, 17-21 Haziran 1919 tarihleri arasında Erzurum'dan katılan delegelerle Yenikapı mahallesindeki "Mekteb-i İnâs/Kız Okulu" binasında toplandı. Bu kongre beş gün sürmüş ve 24 delege katılmıştı¹². Kongre, Erzurum ve Doğu Anadolu'nun geleceğini yakından ilgilendiren önemli kararlar aldığı gibi, Cemiyetin masrafları ve "*Doğu Vilayetleri Kongresi*"nin hazırlık giderleri için bir bütçe oluşturarak, bütçenin sadece merkez kazadan değil Erzurum'a bağlı diğer kazalardan karşılanmasını da kararlaştırmıştı¹³.

Kongre çalışmalarının hızla sürdüğü bir dönemde, III ncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa, Rauf Bey ve müfettişlik karargâhındaki arkadaşlarının bir kısmı ile beraber 3 Temmuz 1919'da Erzurum'a geldi¹⁴. Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişiyle birlikte kongre hazırlık çalışmaları daha da hız kazandı. Bu arada, Mustafa Kemal Paşa'nın kongre çalışmalarını doğrudan yürütmesini kolaylaştıran bazı gelişmeler yaşandı. 8/9 Temmuz 1919 gecesi Mustafa Kemal Paşa'nın Müfettişlik görevinden azli ve askerlikten istifası, Paşa'nın kongre çalışmalarıyla doğrudan ilgilenebilmesine imkân sağlamıştı. Bu süreçte VŞ-MHMC Erzurum Şubesi yöneticileri, Mustafa Kemal Paşa'nın işini kolaylaştırmak maksadıyla bir "*Heyet-i Faale*" oluşturulması ve başına da Mustafa Kemal Paşa'nın geçirilmesini

9 Bu konudaki yazışmalar için bkz.: Kazım Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988 s. 37-38.

10 Bu konudaki yazışmalar için bkz.: Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 30, 52-80. Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 35-38.

11 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 73.

12 Zeki Başar, *Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1979, s.38- 39.

13 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 85-89.

14 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 62-63. Kemal Atatürk, *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Basımevi Yay., İstanbul 1973, s. 43. Fethi Tevetoğlu, *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1971, s.14-15. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Enver Konukçu, *Erzurum'da Mustafa Kemal'i İlica ve İstanbul Kapı Karşılama*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2009.

kararlaştırmıştı¹⁵. Ayrıca iki kişi kongre delegeliğinden istifa ettirilerek, Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongreye delege olarak katılmaları sağlandı¹⁶.

Kongrenin açılış tarihi olan 10 Temmuz yaklaştıkça hazırlıklar daha da hızlandırıldı. Kongre binası ve dışarıdan gelecek delegelerin misafir edilecekleri evler hazırlanmıştı. Ancak 10 Temmuz öncesi sadece Trabzon delegeleri¹⁷ ile Tokat (Rifat Bey) ve (Erzincan Şeyh Fevzi Efendi) delegesi gelebilmişlerdi¹⁸. Doğu vilayetlerinden beklenen delegeler henüz Erzurum'a gelmemiş veya gelememişti. Bu sebeple kongrenin ertelenmesi gündeme geldi. Görüşmeler sonrasında kongrenin açılışı, Meşrutiyetçiler için yine bir başka anlamlı tarih olan 23 Temmuz'a ertelendi¹⁹. Delegelerin gecikmesi ve kongrenin ertelenme meselesi ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa "*Kongrenin yevm-i içtima'ı olan 10 Temmuz takarrüp ettiği halde, vilayetlerden icap eden murahhaslar intihap ve izam olunmuyordu. Hâlbuki bu kongrenin akdini temin etmek artık pek mühim olmuştu. Bu sebeple tarafımızdan da ciddi teşebbüsât alınmak icap etti. Nihayet on üç gün teehhürle miktar-ı kâfi murahhas celp ve cem'ine muvaffakiyet hâsıl oldu*"²⁰ diyerek açıklık getirmektedir. Netice itibarıyla 10 Temmuz'dan sonra delege göndermeyen yerlerle seri yazışmalar yapılmış ve başlangıçta arzu edilen kadar delegenin katılımı sağlanamasa da Mustafa Kemal Paşa'nın tabiri ile "*miktar-ı kâfi murahhas celp ve cem'ine muvaffakiyet*" sağlanarak, Doğu Vilayetleri Kongresi 23 Temmuz 1919'da açılabilmiştir.

A-Mekân: Cemiyet Binası, M. Kemal Paşa'nın Çalışma Evleri, Kongre Delegelerinin Kaldıkları Binalar ve Kongre Binası

1.Cemiyet Binası:

Merkezi İstanbul'da bulunan VŞ-MHMC Erzurum şubesi 11 kişiden oluşan kurucu üyeleriyle 3 Mart 1919'da açılmıştı. Cemiyetin başkanlığını Raif (Dinç) Efendi²¹, muhasipliğini (Em. Bnb.) Süleyman Bey, sekreterliğini de Cevat Dursunoğlu yürütüyordu. Adres olarak da Esatpaşa mahallesindeki eski Asar-ı Terakki Okulu binasını göstermişti. Cemiyet kurucuları resmi olmayan

15 Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 63. Cevat Dursunoğlu, "Erzurum kongresi Sırasında Atatürk'ün Düşünceleri", *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği Yay., (t.y.) s. 36

16 Mustafa Kemal Paşa ve Rauf Bey'in kongre delegesi yapılması için Cevat Dursunoğlu ve Kazım Yurdalan Beyler delegelikten istifa etmişlerdi. Bkz.: Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2009, s. 76.

17 Alptekin, "Erzurum Kongresi", s. 38.

18 Mahmut Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara 1968, s.177.

19 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.64. Kongre Heyeti, Rumi takvime göre 10 Temmuz 1324'te Meşrutiyet ilan edilmiş olması dolayısıyla 10 Temmuz'u özellikle seçmişti. Bilindiği gibi 1917'de yapılan bir düzenleme ile Rumi takvim ile Miladi takvim arasındaki gün farklılığı ortadan kaldırılmış ve bu tarihten sonra her yıl, Meşrutiyetin ilanı olan 10 Temmuz'a denk gelen 23 Temmuz "Hürriyet Bayramı" olarak kutlanmaya başlanmıştır. Sina Akşin, bu erteleme meselesini delegelerin bir kısmının gelemeyişi ile ilgilendirmekte ve 23 Temmuz'a denk getirilmesiyle ilgili olarak da "*Kongreyi düzenleyenler, bu yıl dönümünün Kongreye olan anlam ilişkisine o denli inanmış olmalıydılar ki, belki de delegeleri boşuna bekletmeyi de göze alarak, iki haftaya varan bir ertelemeye gittiler*" demektedir. Bkz.: Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 474.

20 Atatürk, *Nutuk*, C. I, s.46.

21 Cemiyetin ilk toplantısında başkan olarak Hacı Fehim Efendi seçilmiş ise de çok kısa bir süre sonra yerini Raif Efendi'ye bırakmıştır. Bkz.: Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 36-37.

ilk toplantılarını da burada yapmışlardı²². Ancak cemiyet birkaç gün sonra şube merkezini Vuslat Erverdi'nin evine nakletmiş bulunmaktadır. Nitekim Cemiyet, 12 Mart 1919'da Erzurum'un kurtuluşunun sene-i devriyesi münasebetiyle yapılacak olan törenlerin son hazırlıklarını bu binada sürdürmüş, ayrıca 50-60 kişinin katılımı ile gerçekleştirdiği bir toplantı düzenleyerek yönetim kurulunu burada seçmiştir²³. Cemiyetin yeni yerine taşınması konusunu Cevat Dursunoğlu anılarında Emekli bir asker olan Küçük Kazım Bey'in Erzurum'a gelişi ve cemiyeti genişletme çabalarıyla ilgilendirerek "Kazım, memlekette doktor, baytar, hukukçu, ziraatçı, öğretmen gibi aydınlardan ve esnaf arasında sözü geçen hemşehrilerinden mürekkep eli altmış kişilik bir liste yapmıştı. Bunları bir araya toplayarak fikir ve hizmetlerinden istifade gerekti. Ben Müdafaa-i Hukuka, bu teklifi yapmayı üstüme aldım. Ancak toplantı yerimiz hem semtsiz, hem de küçüktü. Başka yer bulmak güç olduğundan ertesi günü Cemiyeti Vuslat Erverdi evine taşındık. Geniş ve toplantılara müsait olan bu evde ilk toplantımızı yaptığımız gün, Kazım'la konuştuğumuz fikirleri cemiyete açtım. Arkadaşlar derhal kabul ettiler"²⁴. Nitekim bu tarihten sonra Cemiyet halkın malı olmuş, cemiyet binasında belediye, ticaret odası gibi teşekküllerin yöneticileri, dernek üyeleri mahalle muhtarları ve esnaftan ileri gelenlerle toplantılar yapılarak, yüksek düzeyde katılım ve destek sağlanmıştır²⁵.

Mustafa Kemal Paşa zaman zaman bu eve giderek cemiyetin kongre hazırlıklarıyla ilgili toplantılarına katılırdı²⁶. Bu toplantılardan ilki, M. Kemal Paşa'nın, Erzurum'a geldiği ilk günlerde 4 Temmuz 1919'da VŞ-MHMC'ni ziyareti ile gerçekleşti. Paşa'nın geleceği yaveri Cevat Abbas (Gürer) bey tarafından cemiyete önceden bildirilmişti. Toplantıda Heyet-i faale üyeleri de hazır bulunmuşlardı²⁷. Vuslat Erverdi Evi'nin güneye bakan büyük odasında gerçekleşen bu toplantıya gelişleri hakkında Cevat Dursunoğlu "Mustafa Kemal Paşa en yeni üniformasını giymiş, yaver kordonlarını takmış, bütün nişan ve madalyaları göğsünde olarak, kolordu kumandanının bineğine mahsus bir çift koyu doru ve çok güzel atın çektiği faytonla ve yanında o zamanki lakabıyla Hamidiye kahramanı Rauf, İzmit Mutasarrıfı İbrahim Süreyya Beyler olduğu halde Müdafaa-i Hukuka geldiler" diyerek bilgi vermektedir. Görüşme yaklaşık iki saat kadar sürmüş ve müzakere edilen konular hep kongre hazırlıklarına dair olmuştur²⁸. Bu evde, Mustafa Kemal Paşa'nın katıldığı diğer bir toplantı da askerlikten istifa ettiği günlerde yapılmış ve toplantı esnasında Paşa, kendisi ile Rauf Bey'in Erzurum Kongresi'ne delege olarak girmek istediklerini dile getirmişti. Kısa bir müzakereden sonra bu istekleri uygun görülmüş ve gereği yerine getirilmişti²⁹.

22 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 33-34.

23 Başar, *Erzurum Kongresi*, s. 37.

24 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 38.

25 Bu toplantılar ve katılanlar hakkında geniş bilgi için bkz.: Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 40, 49-53.

26 Başar, *Erzurum Kongresi*, s. 51.

27 İsmail Eyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kazım Yurdalan (1881/2-1962)*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 2009, s. 213.

28 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 90-91.

29 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s.98.

2. Mustafa Kemal Paşa'nın Çalışma Evleri:

2.1. Müfettişlik Karargâhı: Cinsililer Konağı

Erzurum'a gelişini müteakip 8-23 Temmuz 1919 tarihleri, M. Kemal Paşa ve arkadaşları için bir hazırlanma dönemi oldu. O, kongreyi mahalli ve mevzii bir toplantı görünümünden çıkararak, memleket çapında vatan ve milletimizin kurtuluşu yolunda hayati kararlar ittihaz edecek bir büyük milli hadise haline sokmak gerektiğini düşünüyordu³⁰. Bu amaçla söz konusu dönemde komşu vilayetlerle iletişime geçilmiş, şehrin ileri gelenleri ile bir takım görüşmeler yapılmış ve cemiyet yöneticileri ile toplantılar tertip edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a III. Ordu Müfettişi olarak gelmiş ve Erzurumlular tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştı. Geleceği önceden bilindiği için, Cumhuriyet Caddesinde Dr. Tayyip Cinsilli'ye ait bina Mevkii Müstahkem Kumandanlığı'nca kiralanarak, Müfettişlik Karargâhı ittihaz edilmişti³¹. Kazım Karabekir Paşa, binanın içinin düzenlenmesi işini sadık adamlarından Ali Çavuşa vermiş ve aynı zamanda binada hizmet eri olarak görevlendirmişti³². Paşa, akşama kadar çalışmalarını burada sürdürüyor, geceleri de bu evin yanı başındaki Gözübüyükler ailesine ait yeni bir bina olan küçük, fakat şirin bir evde yatıp kalkıyordu. Rauf Orbay, bu binaya gelişlerini "*Erzurum'a varışımızda, evvela kumandanlık dairesinde ayrılan yerde kalmıştık. Ben de Mustafa Kemal Paşa'ya karargâh olarak ayrılan dairede oturuyordum*" diyerek anlatır³³. Mustafa Kemal Paşa ile çalışma grubunun ve kendilerine katılan Erzurum MHMC yöneticileri ilk toplantıları hep bu karargâh binasında, üzerinde bir Avrupa haritası yayılı olan küçük bir masanın etrafında geçiyordu. Bu masa başında memleket meselelerine dair uzun konuşmalar yapılıyordu³⁴. Cevat Dursunoğlu anılarında bu toplantı odasını tarif ederken "*sekiz kişinin oturabileceği basit bir masanın etrafında toplandık. Mustafa Kemal Paşa arkası pencereye dönük olarak masanın baş tarafına oturdu. Bir tarafında Cemiyetin Reis Raf Efendi, diğer tarafında da Kazım Karabaekir Paşa yer aldılar. Rauf Beyle bizler de boş kalan yerlere oturduk. Masanın üstünde bir Avrupa haritası yayılmıştı*" demektedir³⁵.

Ancak sonraki günlerde çalışmalar ilerledikçe zamanın kıymeti dolayısıyla daha fazla bir arada bulunmak ihtiyacına binaen, çalışmalara katılan herkesi toplayacak yeni bir bina tedarik etme düşüncesi ortaya çıkmıştı. Bu durum Mazhar Müfit Bey tarafından "*hakikaten hepimizin bir birinden uzak yerlerde*

30 Kansu, Atatürk'le Beraber, C. I, s. 43.

31 Fahrettin Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi", 50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi, I, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1974, s. 194-196, İbrahim Ethem Atnur, "Erzurum'dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal'e Armağan: Atatürk Evi", A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 27 (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı), Erzurum 2005, s. 313. Bu bina, Süleyman Necati Güneri'nin hatıralarında Karaçanakların evi olarak gösterilmektedir. Bkz.: Süleyman Necati Güneri, *Hatıra Defteri*, Haz.: Ali Birinci, İstanbul 1999, s. 61. Ayrıca bkz.: Eyüpoğlu, Kazım Yurdalan, s.212.

32 Eyüpoğlu, Kazım Yurdalan, s. 218-219.

33 Cemal Kutay, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyılımızda Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)*, Kazancı Yay., İstanbul 1992, s. 235.

34 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 97.

35 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 94.

ve semtlerde oturmamız devamlı gece toplantılarımız bakımından bilhassa güç oluyordu” denilerek açıklamaktadır. Kaldı ki, bu dönemde Mustafa Kemal Paşa ordu müfettişliği görevinden de azledilmiş bulunuyordu. Bir sivil olarak Müfettişlik karargâhında çalışmalarını sürdürmesi de doğru olamazdı.

2.2. Erzurum Atatürk Evi (Alman Konsoloshanesi/Vali Konağı):

Bu meseleyi çözmek için o günlerde uygun bir bina arayışına başlandı. Birkaç yer bakıldıktan sonra neticede Erzurum Valisi Münir (Akkaya) Bey'in görevden ayrılması dolayısıyla boşaltacağı binayı kiralama fikri ağır bastı. Kazım Karabekir Paşa'nın da delaletiyle daha önceden Alman Konsolosluğu olarak kullanılan ve bir süre de Vali Konağı vazifesi gören bina Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarına tahsis edildi³⁶. Böylece askerlikten ayrıldıktan sonra (9 Temmuz 1919), arkadaşlarıyla beraber Vali Münir Akkaya'dan boşalan iki katlı Vali konağına taşınan Mustafa Kemal Paşa, Sivas'a gitmek üzere Erzurum'dan ayrılacağı tarih olan 29 Ağustos 1919'a kadar takriben 52 gün bu evde oturmuş ve çalışmalarını burada sürdürmüştür³⁷. Bu bina bu gün Yukarı Mumcu Mahallesi Çaykara Caddesi Tabakhane Sokak, no: 14'te bulunmaktadır³⁸. Halen “Atatürk Müze Evi” olarak kullanılmaktadır. Mazhar Müfit Kansu, hatıranda burayı “*Bina Erzurum'un Mumcu-ı Süfla mahallesinde Çaykarye denilen derenin kenarında yüksekçe bir yerdeydi*” diye tarif etmektedir.

Şimdi, binanın durumunu onu engüzel tasvir eden ve olayın kahramanlarından biri olan Mazhar Müfit Bey'in kaleminden dinleyelim³⁹. “*Kargirdi ve Erzurum'un en güzel evlerinden biriydi. Önünde başka ev de yoktu. Adeta boş arsaların içinde tek bir ev gibi görünüyordu. Dekor bakımından da mükemmeldi. Evin biraz ötesinde bir su değirmeni vardı ve yarım metre genişliğinde bir ark içinden akan su, evimizin önünden geçerek Çaykarye deresine dökülüyordu. Eve iki taraflı ve genişçe bir taş merdivenden çıkılarak ve iki kanatlı bir kapıdan geçilerek giriliyordu. Fakat, küçük bir sahanlığı takiben yine beş basamaklı taş bir merdivenden çıkılmak suretiyle evin asıl antresine geliniyordu.*

Taş döşeli bu methalde sağa, karşıya ve sola açılan üç kapı vardı. Sağdaki kapı müstakil bir odaya açılıyordu. Soldaki kapıdan ikinci kata çıkılıyordu. Karşıdaki kapıdan da birinci kat sofasına giriliyordu. Bu sofanın üzerinde de sağlı ve sollu iki büyük oda ve yine ikinci kata çıkan hususi bir merdiven vardı.

İkinci katta ise takriben altı metre uzunluğunda ve iki buçuk metre genişliğinde bir salon ve bu salona kapıları açılan büyük üç oda, çatı katına çıkan bir merdiven, helâlâr vardı. Çatı katında da iki küçük oda vardı”.

36 Kazım Karabekir Paşa da ev hakkında kısa bilgi verirken “*Vali Münir Bey'in gitmesiyle boşalan Alman konsoloshanesini Kemal Paşa, Rauf Bey ve arkadaşlarına tahsis ettim*”, demektedir. Bkz.: Kazım Karabekir, İstiklal Harbimiz, Merk Yayıncılık, İstanbul 1988, s. 92.

37 Fahrettin Kırzioğlu, “Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi”, *50. Yıl Armağanı, Erzurum ve Çevresi*, C. I, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum 1974, s.189-196.

38 Atnur, “Atatürk Evi”, s. 312.

39 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 98-99.

Dönemin şartlarına göre bir hayli büyük olan bu binada Mustafa Kemal Paşa, ikinci katta merdivenden çıkınca sağ tarafa kalan odada yatıyordu. Odada bir karyola, aynalı bir konsol ile yuvarlak bir masa ve sandalyeleri vardı. Rauf ve Kazım Dirik Beylerin odaları da bu katta bulunuyordu. Mazhar Müfit Kansu birinci katta sağ taraftaki büyük odada kalıyordu. Mustafa Kemal Paşa'nın teknik ekibi de bu binanın hemen yakınında bulunan küçük bir evde kalıyorlardı. İbrahim Süreyya Bey ve M. Kemal Paşa'nın istifasını müteakip askerlikten ayrılan kitabet, şifre ve sair kalem işlerini gören diğer arkadaşları da burada ikamet ediyorlardı⁴⁰.

Mustafa Kemal Paşa, kongre hazırlıklarını ve kongre sonrası çalışmalarını hep bu evde sürdürdü. Yoğun bir çalışma temposu vardı. Bir taraftan Müfettişlik görevinin tasfiyesi ile uğraşırken, diğer taraftan da Erzurumluların kendisine tevdi ettiği yeni görevin icabını yerine getirmek için çalışıyordu. Mustafa Kemal Paşa, müfettişlikten istifası sonrası Erzurum VŞMHMC tarafından Heyet-i Faale Başkanlığı'na getirilmişti. Yardımcılığını da Rauf (Orbay) üstlenmişti. Ancak Heyet-i Faale'nin hizmetleri Heyet-i Merkeziye'nin denetimine bırakılmıştı. Bu durum kendisini üzmeyle beraber, o an ses çıkarmadı. Heyet-i Faale'nin ilk toplantısı 10 Temmuz 1919 gecesi bu binada gerçekleşti. Paşa, bu toplantıda dünyanın ve memleketin içinde bulunduğu durumu izah ettikten sonra, milli müdafa'ya teşkilatı kurmaktan başka çare kalmadığını anlattı ve kendisine duyulan güvenden dolayı memnuniyetlerini dile getirerek, aynı amaç uğruna birlikte çalışacaklarını söyledi⁴¹. Toplantı bittiğinde salondakiler onun veciz konuşmasından etkilenmişlerdi. Cevat Dursunoğlu bu hususu hatıralarında şöyle ifade etmektedir⁴²: *"Gözlerim yaşarmıştı. Necati'nin yüzüne baktım, onun da gözlerinin yaşardığını alacakaranlıkta fark ettim. Her ikimiz birden büyük adam dedik ve başka bir şey konuşmadan birbirimizden ayrıldık"*.

Mustafa Kemal Paşa, aynı günlerde civardaki askeri komutanlarla yazışmalar yapıyor, yakın olanlarla ise görüşmeler tertip ediyordu. Bayburt'ta bulunan III. Fırka Kumandanı Halit Beyle 10 Temmuz'da bir görüşme gerçekleşmiş ve kendisi özel görevle Maçka'ya gönderilmişti⁴³.

Mustafa Kemal Paşa'nın çalışma temposu ile ilgili olarak Mazhar Müfit Kansu hatıratında 12 Temmuz 1919 tarihi itibarı ile şu notları düşüyordu: *"Mustafa Kemal Paşa, cidden üzüntülü endişeli ve can sıkıcı hadiselerle meşgul bulunuyor. Azim, ümit ve enerjisi bir çağlayan halinde olduğu gibi, yorulmak nedir, onu da bilmiyor. Gece gündüz çalışıyor. Arkadaşlar da ondan bilhassa cesaret alarak fedakârlıkla çalışıyor doğrusu⁴⁴."* Bu konuda Karabekir Paşa da *"Erzurum'da sıcaklık gölgede artı 29 dereceye kadar çıktı. Kongre çalışmalarına devamda. Ben de geceleri, M. Kemal Paşa ve Rauf Bey'in yanında, kongre çalışmalarını ve günün havadislerini tedkik ediyoruz"* diyerek katkıda bulunur⁴⁵.

40 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 99.

41 Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 100. Eyüpoğlu, *Kazım Yurdalan*, s. 222- 223.

42 Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 103.

43 Eyüpoğlu, *Kazım Yurdalan*, s. 227-228.

44 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 50.

45 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 92.

Buradaki çalışma ortamı içerisinde bazen de kendilerine eğlence çıkarırlardı. Bu eğlenceler hakkında Kansu, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının günlük hayatlarını tasvir bakımından şunları anlatır⁴⁶. “Eğlence olarak pek mahdut anlara rastlamak üzere iki şeyimiz vardı: İlk katta kapısı methale açılan müstakil odada nereden ve kimden kaldığı belli olmayan bir piyano vardı. Arada sırada bu piyanoyu ben çalar, Cevad Abbas ve Muzaffer Beyler de hafif tertip şarkı okurlar ve bazen bu konserimize Paşa da iştirak eder.”... “İkinci eğlencemiz de yine pek nadir olarak Rauf Orbay, Refik Saydam, Kazım Dirik, Hüsrev Gerede ve arkadaşlarının birç oynaması teşkil ederdi.” Yine bu mealde Kongre öncesinde Kazım Karabekir Paşa yetiştirdiği çocuklara 18 Temmuz 1919’da bir müsamere tertip ettirmiş, gösteriye Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları da katılmıştı. Aynı akşam da Kolordu Gazinosunda bir ziyafet verilmiş ve musiki dinlenilmişti⁴⁷.

Öğle ve akşam yemekleri eve pek uzak olmayan askeri mutfaktan gelirdi. Yani tabldot yemekler yenirdi. Sofrada herkesin muayyen yeri olur ve yemekler genellikle uzun sürer, pek çok mesele yemek esnasında müzakere edilirdi. Öğle yemeklerinden sonra Mustafa Kemal paşa, piyano bulunan odaya iner ve kahvesini orada içerd⁴⁸.

Bu dönemde bu evde üzüntülü pek çok hadise de yaşanmıştı. Bunlardan ilki Mustafa Kemal Paşa'nın çok sevdiği askerlik görevinden istifa etmek mecburiyetinde kalması sonrasında⁴⁹ kendisi ile aynı gaye uğrunda Anadolu'ya geçmiş olan Kurmay Başkanı Albay Kazım (Dirik) Bey'in “Paşam, siz askerlikten istifa eylediniz, bundan sonra benim vazifeme devam etmeme imkân kalmadı. Müsaadenizle Kazım Karabekir Paşa'dan askeri bir vazife isteyeceğim” diyerek müfettişlik evraklarını teslim etmek istemesidir. Bir diğer husus da gerek İngilizlerin ve gerekse hükümetin kongrenin açılışını engelleme gayretleridir. Bilindiği gibi bu dönemde, Müttelik devletler adına iki manga askerle beraber kontrol subayı olarak Erzurum'da bulunan Yarbay Ravlenson kongreyi basma tehdidinde bulunmuş⁵⁰, Hükümet de boş durmamış Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarını tevkif ettirmek ve kongreyi dağıttırmak için askeri ve mülki makamlara emir üstüne emirler vermişti⁵¹.

Evin günümüzdeki durumuna gelince; “Erzurum Atatürk Evi”, Erzurum'un Aşağı/Yukarı Mumcu mahallesinde, Çaykara caddesi üzerinde olup, 1890 yılında Erzurum'un zengin Ermenilerinden biri tarafından yaptırılmış, eski Erzurum evleri tipinde bir konaktır⁵². 1915-1916 yıllarında 9 ay süreyle Alman Konsolosluğu

46 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 99.

47 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 73.

48 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 100.

49 Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 47-48.

50 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 44-45. Bu konuda geniş bilgi için ayrıca bkz.: Yavuz Özdemir, İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri, A. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkilâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1990.

51 Karabekir, *İstiklal Harbimiz*, s. 92-93; Atatürk, *Nutuk*, C. I, s. 71-72; *Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara, 1982, s. 53.

52 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 127. Ayrıca bkz.: Enver Konukçu, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, Eser Ofset, Erzurum 1999, s. 365.

olarak kullanılan bina, Erzurum'un Ruslar tarafından işgali (16 Şubat 1916) sonrasında, Rus işgaline öncülük eden Ermeni çetecileri tarafından kullanıldı⁵³. 12 Mart 1918'de şehrin kurtuluşu sonrasında Erzurum'a vali tayin edilen Münir (Akkaya) Bey'in ikametgâhına tahsis edilerek, Vali Konağı olarak hizmet görmeye başladı⁵⁴. Atatürk, 9 Temmuz 1919'da askerlikten ayrıldıktan sonra, arkadaşları ile birlikte Vali Münir Akkaya'dan boşalan bu iki katlı binaya taşınmış, 29 Ağustos 1919 tarihine yani Sivas'a gidinceye kadar 52 gün bu evde kalmıştır. Atatürk'ün Erzurum'dan ayrılışından sonra ev tekrar Vali Konağı olarak kullanılmaya başlanmıştır⁵⁵. Cumhuriyetin ilanından sonra 1924 Erzurum depreminin yarattığı tahribatı yerinde görmek ve hemşerilerinin acılarını dindirmek amacıyla Erzurum'a gelen Atatürk'e hediye edilen ev, Atatürk'ün emriyle şehrin en büyük askeri yetkililerinin kullanımına tahsis edilmiştir⁵⁶. Evin tapusunun alınarak Mustafa Kemal Paşa'ya verilmesi işlemleri ise ancak 1926 yılında gerçekleştirilebilmiştir⁵⁷. Mustafa Kemal Paşa bu dönemde evi Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kullanımına vermişse de bunun gerçekleşmediği ve binanın 1930-1934 yılları arasında Kolordu Komutanlığı tarafından lojman olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bina, Atatürk'ün ölümünden sonra da Çocuk Esirgeme Kurumuna tahsis edilerek uzun süre yurt olarak kullanılmıştır. Daha sonra Emlak Bankası tarafından restore ettirilen bina, Kültür Bakanlığına devredilerek, "Atatürk Müze Evi" halinde düzenlenmiştir⁵⁸.

3 Ekim 1984'ten bu yana Atatürk Müze Evi olarak ziyaretçilere açık bulunan binanın bodrum katında mutfak ve çamaşırhane, benzer planlı birinci ve ikinci katta bir giriş ile üç lavabo, tuvalet ve banyo bulunmaktadır. Çatı katında depo olarak kullanılan bir oda vardır. Çift kanatlı kapıdan girdikten sonra sağdaki kapıdan danışma ve sergi salonuna geçilmektedir. Antrenin sağındaki odada Kazım Karabekir, Raif Dinç ve Kazım Yurdalan'a ait belgeler, fotoğraflar, giysiler ve eşyalar sergilenmektedir. Bu odanın karşısına düşen odada ise Anadolu'da yayınlanan ilk gazetelerden "Envar-ı Şarkıye" ile Milli Mücadele döneminde Doğu Anadolu ve Erzurum için önemli bir yayın kuruluşu olan Albayrak gazetesi ve Erzurum Kongresi beyannamelerinin basıldığı matbaa makinesi bulunmaktadır.

Üst kat merdiven başı sahanlığında Atatürk'ün Erzurum'a ikinci kez gelişi ile ilgili büyük boy bir fotoğrafı ile o yıllara ait iki kanep ve bir orta sehpa yer almaktadır. Buradan geçilen koridor kısmında Erzurum Kongresi üyelerinin fotoğrafları ve biyografileri sergilenmektedir. Bu katta yer alan salon toplantı odası olarak düzenlenmiştir. Salona üç büyük oda açılmakta olup, bu odalar Atatürk'ün çalışma ve yatak odası olarak tertip edilmiştir⁵⁹. Çalışma odalarından birinde bir çalışma masası ve bir koltuk yer almakta, diğerinde ise o yıllarda yapılmış ceviz oymalı bir vitrin, bir orta masa ve bir çalar saat ile ceviz koltuk ve sandalyeler

53 Atnur, *Atatürk Evi*, s. 312.

54 Kırzioğlu, "Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi", s. 192.

55 Mehmet Önder, *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 1993, s. 34.

56 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 127.

57 Bu konuda geniş bilgi için bkz.: Atnur, *Atatürk Evi*, s.314-317.

58 Atnur, *Atatürk Evi*, s. 317.

59 *Atatürk Evleri*, Haz.: Birnur Koral, Ömer Ötgün, Haydar Dönmez, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 2007, s. 17-18.

mevcuttur. Atatürk'ün yatak odası, çalışma odasının karşısında yer almakta olup, burada Atatürk'ün yatmış olduğu sedef kakmalı pirinç karyola, aynalı ceviz bir konsol, ceviz bir gardırop, bir koltuk, bir sehpa ve bir de çalar saat bulunmaktadır⁶⁰.

3.Delegelerin Kaldıkları Evler:

Birinci Dünya Savaşı dönemi Rus işgali ve yaşanan Ermeni mezaliminden yeni kurtulmuş olması dolayısıyla Erzurum'un iktisadi yapısı ve fiziki durumu kötüleşmiş idi. Harap ve bitap düşmüş, binaların önemli bir kısmı yanıp yıkılmış, halkın bir kısmı göç etmek zorunda kalmış ve geride kalanların da kıt kanat geçindiği bu şehirde dışarıdan gelecek delegeleri misafir etmek pek kolay olmayacaktı. Kongre toplantıları için bir bina tanzim edilse bile delegelerin misafir edilmesi önemli bir sorundu. Hükümet binalarının bir kısmı harap durumdaydı, halk ise kıt kanaat geçinebiliyordu. Bu sebeple VŞ-MHMC idare heyeti kongre hazırlıklarının sürdürülmesi konusunda aralarında işbirliği yapmışlardı. Bu konuda olayların içinden gelen birisi olarak Cevat Dursunoğlu *"Bu harap şehirde gelecek misafirleri yerleştirmek ve ağırlamak zor bir işti. Aramızda iş bölümü yaptık. Birkaç arkadaş Erzurum'a gelmeğe başlayan azaların misafir edilecekleri yerleri, kongrenin toplanacağı okulun salonunu ve komisyon odalarını, istirahat yerlerini hazırlayacaklardı. ... Raif Efendi reis, ben de kâtip sıfatıyla merkezde kalarak gelen murahhasları kabul edecektik. Hepimiz ateşli bir çalışma içinde idik. Gündüzleri herkes kendine düşen işlerle uğraşiyor, geceleri de uzun toplantılar yaparak cemiyetin ve kongrenin işlerini düzenliyor ve muhabereleleri idare ediyorduk"* diyerek, yapılan iş bölümünü ve hummalı çalışmaları anlatır⁶¹.

Bu hummalı çalışmaların yapıldığı dönemde kongreye davetli pek çok vilayet delege seçimlerini yapmış ve isimleri VŞ-MHMC Erzurum Şubesi'ne bildirmişti. Bununla beraber seçilmiş olan azaların bir kısmı işlerini, ekonomik sıkıntılarını veya başkaca sebepler göstererek Erzurum'a gitmekten vazgeçmişlerdi. Bunlardan bazılarının yerine yenileri seçilmiş ve Erzurum'a yollanmış veya o vilayeti temsilen o dönemde Erzurum'da memuriyette olanlar seçilerek kongreye katılımları sağlanmıştı⁶². Ayrıca Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerini temsilen seçimler yapılmış ve delegeler yola çıkarılmışlarsa da buraların valilerinin engellemeleri dolayısıyla Erzurum'a gelemedikleri bilinmektedir⁶³. Mevcut bilgilere göre, kongreye katılan delegelerin sayıları dönemin hatırat ve belgelerinde farklı farklı verilmekte⁶⁴ ise de bu konuda en yetkin bir araştırmacı olan Fahrettin Kırzioğlu hocamızın son çalışmasında bu rakam 63 olarak tespit edilmiş bulunmaktadır⁶⁵. Bunların dağılımları aşağıdaki gibidir:

60 <http://www.kultur.gov.tr/TR,25312/erzurum---ataturk-muzesi.html>

61 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 97.

62 A. Necip Günaydın, *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Delegeleri*, C.Ü. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas 2002, s. 157-158.

63 Çil, *Erzurum Kongresi'ne Katılan Delegeler*, s. 20.

64 Bu konuda bkz. Kansu, *Atatürk ile Beraber*, C. I, s. 78-79. Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 109-112. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 78-80.

65 Kırzioğlu, *Kongre*, C.II, s. 253-255, C.III, s. 201-221.

Günümüzdeki İdari Taksimata Göre Katılımları	Sayı
Erzurum Vilayeti (Erzurum, Bayburt, Ağrı, Yusufeli/Artvin, Kiğı/Bingöl)	20
Trabzon Vilayeti (Trabzon, Rize, Ordu, Gümüşhane)	18
Sivas Vilayeti (Sivas, Amasya, Tokat, Şebinkarahisar/Giresun)	13
Bitlis Vilayeti (Bitlis, Muş, Siirt, Bingöl)	4
Van Vilayeti	2
Erzincan Mutasarrıflığı	6
Toplam	63

Tespitimize göre Erzurum dışından gelecek olan delegelerin kalmaları için iki bina hazırlanmıştı. Trabzon delegeleri toplu halde Hacıdede Ağa konağında kalacaklar, Doğu vilayetlerinden gelecekler ise Kongre binasında kendilerine yatakhane olarak tahsis edilen odalarda yatıp kalkacaklardı. Misafirlerin hizmetlerini görmek için ücretli birer de hizmetli bulundurulacaktı. Erzurum ilçelerinden gelen delegelerin nerede konakladıklarına dair hatırat eserlerde herhangi bir bilgiye rastlayamadık. Büyük ihtimal bunlar Erzurum'da bulunan akrabalarının yanında kalmış olmalıdırlar. Akrabası olmayanlar da misafirperver Erzurumluların evinde konuk edilmiş olmalıdır.

Bilindiği gibi kongre 23 Temmuz-7Ağustos 1919 tarihleri arasında 16 gün sürmüştü. Kongreye katılım ağırlıklı olarak Trabzon (18) ve Sivas (13) vilayetleri ile Erzurum (20) delegelerinden olmuştur. Trabzon vilayeti ile bazı sancakların delegeleri kongrenin 10 Temmuz'da toplanacağını bildikleri için bu tarihten önce Erzurum'a gelmişlerdi. Trabzon delegeleri takriben bir ay Erzurum'da kaldılar ve kendilerine tahsis edilen Hacıdede Ağa konağında misafir edildiler. Sivas ile ilgili yazışmalardan anlaşıldığına göre delegeler toplu bir şekilde hareket edememiş ve Erzurum'a gelişleri değişik tarihlere rastlamaktadır. Bir kısmının Temmuz ayı ortalarında bir kısmının ise kongre başlangıcından sonra Erzurum'a ulaştıkları bilinmektedir⁶⁶. Sivas delegeleri de toplu halde Kongre binasında kendilerine tahsis edilen odalarda kalmışlardır.

Kongre süresince delegeler, yoğun olarak çalışmışlar, kongre genel oturumlarına katılmışlar, komisyonlarda vazife almışlar; gündüzleri müzakere aralarında kongre binası önünde kurulan çadırlarda yorgunluklarını atarken çay-kahve içmişler, sohbetlere katılmışlar, geceleri günün konuları hakkında kısa sohbetlerden sonra evlerinde istirahataya çekilmişlerdir. Bazen de Kazım Karabekir Paşanın Köşk'de hazırladığı yemek ve eğlencelere katılarak, günün getirdiği yorgunluklardan kurtulmuşlardır.

Kongre, 7 Ağustos'ta sona ermiş ve uzun bir süredir işlerinden güçlerinden ayrı ve memleketlerinden uzakta çocuklarının hasretiyle yanan delegeler birer ikişer Erzurum'dan ayrılarak evlerine dönmüşlerdir. Dönüş zamanında, Erzurum Müdafaa'a-i Hukuk Cemiyeti yöneticileri hummalı bir çalışma içinde

⁶⁶ Günaydın, *Sivas Delegeleri*, s. 42-46.

günün yirmi dört saati oradan oraya koşuşturmuşlardı. Bir taraftan kongre ile ilgili yazışmaları yürütmüşler, nizamname ve beyanname ile tespit edilmiş hususları gerçekleştirilmeye çalmışlar ve diğer yandan da gidecek delegeler için yol hazırlıkları yapmışlardı. Memleketine dönecek azalar için araba, at temin edilerek zahmetsiz bir şekilde evlerine dönmeleri sağlanmıştı⁶⁷.

3.1. Trabzon Delegelerinin Misafir Edildiği Hacdede Ağa Konağı:

Kongre kararının alınmasından sonra, murahhasların seçimi ve gönderilmesi konusunda VŞ-MHMC Erzurum şubesi ile Trabzon MHMC arasında pek çok yazışma yapılmıştır⁶⁸. Yazışmaların devam ettiği bir dönemde Trabzon delegelerinin seçimi tamamlanmış ve sıra yol hazırlıklarına gelmiştir. Ancak Trabzon delegeleri yola çıkmadan önce kalacakları yerlerin hazır olup olmadığını merak etmektedirler. Bu amaçla Trabzon MHMC Başkanı Ziya Bey, 25 Haziran 1919'da Erzurum'a bir telgraf çekerek, Vilayet namına Kongreye 20 kişinin katılacağını bildirmiş ve kalacakları yer için "*münasip bir mahallin ihzarı ve yemeklerini tabldot olarak temin eylemek üzere bir lokanta ile şimdiden görüşülmesi*" ve bilgi verilmesini istemiştir⁶⁹.

Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere Of, Sürmene, Akçaabat, Vakfıkebir, Tirebolu, Giresun ve Ordu'dan seçilmiş bulunan kaza delegeleri Merkez delegeleri ile birlikte yola çıkmak için Trabzon il merkezinde toplanmışlardı. Kendileriyle Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanı Barutçuzade Ahmet Hilmi Efendi ilgileniyor ve onları Vali Mehmet Galip Beyle tanıştırap görüştürüyordu⁷⁰.

Trabzon merkezde görüşmeleri ve hazırlıkları tamamlayan delegeler (11 kişi), yapılan uğurlama töreninin ardından Erzurum Kongresi'ne katılmak üzere 5 Temmuz 1919'da yaylı arabalarla hareket ettiler⁷¹ ve yolda Maçka, Şiran, Gümüşhane ve Kelkit'ten seçilen Trabzon delegeleri de kendilerine katılmıştı⁷².

Trabzon delegelerinin hareket tarihi ve saati 5 Temmuz 1919'da çekilen bir telgrafla Erzurum'a bildirilmişti. İlgili telgraf şöyleydi⁷³: "Kongre murahhaslarımız, kazalardan gelenlerle beraber, merasim-i layika bir cem'i gafir tarafından teşyi edilerek elyevm saat altıda hareket etmişlerdir. 5.7.1335".

Trabzon delegeleri, önce Bayburt'a geldiler. Kafilenin birleşme yeri Bayburt olarak belirlenmişti. Burada diğer yerlerden gelenlerle birleşerek, bir gün dinlendikten sonra tekrar yola çıkdı. 10 Temmuz 1919'da Erzurumluların misafirlerini karşıladıkları İlica köyü önlerine varıldı.

Beş gün süren bir yolculuktan sonra Trabzon delegeleri 10 Temmuz'da Erzurum'a ulaştılar ve İlica mevkiinde Erzurum idarecileri ve ileri gelenleri

67 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 131.

68 Bu yazışmalar için bkz.: Karabekir, İstiklal Harbimiz, s.

69 Kirzioğlu, *Kongre*, C.I, s. 165. Ayrıca bkz.: Faik Ahmet Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, Milliyet Yay., İstanbul 1977, s. 136.

70 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 66. Eyüpoğlu, *Kazım Yurdalan*, s. 231-232.

71 Barutçu, *Siyasi Hatıralar*, s. 145.

72 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 67.

73 Kirzioğlu, *Kongre*, C.I, s. 171.

tarafından karşılandılar⁷⁴. Gümüşhane delegesi Zeki (Kadirbeyoğlu) Erzurum'da karşılanışlarını şöyle anlatır: “Üç gün sonra Karabiyik Hanlarına muvasalatımızda orada bir yüzbaşı bizi istikbal etti. Saat sekiz raddelerinde Çermik ve Ilıca namlarıyla *yâdolunan nahiye merkezine muvasalat olundu. Erzurum eşrafiyla Belediye Reisi Zakir Bey askeri kıtaat kumandanları ve Ilıca nahiyesi ileri gelenleri pek büyük bir cemmigafir halinde bizleri istikbal ederek evvelce izhar edilen çadırlara götürüp buzlu ayran, envai türlü şerbet, dondurma sigara, kahve ikram ederek akşam da muazzam bir ziyafet çektiler*”⁷⁵.

O geceyi Ilıca'da çadırlarda geçiren Trabzon delegeleri sabah kahvaltısından sonra Erzurum'dan gelen arabaların refakatinde Palandöken dağının eteklerinde kurulu şehre doğru yola çıktılar. Her arabada iki delege ve bir de mihmandar bulunuyordu. İstanbul Kapı mevkiine geldiklerinde kalabalık bir halk ve bir miktar asker eşliğinde Mustafa Kemal Paşa ve yanındakiler tarafından karşılandılar. Burada Mustafa Kemal Paşa kendilerine bir hoş geldiniz konuşması yapmış ve Merkez Delegesi Servet Bey cevabi bir konuşmayla buna karşılık vermiştir⁷⁶. Daha sonra Trabzon delegeleri misafirperver Erzurumlular tarafından konaklayacakları eve götürülmüşlerdir.

Erzurumlular, Trabzon delegelerinin bir arada bulunabilmeleri için Hacı Dedeğa'nın büyük konağını hazırlamışlardı. İki katlı binanın alt katında yatak odaları bulunuyor, üst katı ise toplantı odası şeklinde düzenlenmişti⁷⁷. Bu bina hakkında Zeki Kadirbeyoğlu şunları söyler: “Bizleri Hacı Dede Ağa namıyla eskiden Belediye reisliği etmiş bir zatın konağında misafir ettiler. Belediye Reisi Zakir ve Kaymakam Küçük Kazım Bey ile bazı belediye azaları bizleri odalarımıza yerleştirdiler. Servet, İzzet beylerle bana bir oda verdiler”⁷⁸.

Trabzon delegeleri, Kongre'nin 10 Temmuz 1919'da açılacağını bildikleri için Erzurum'a erken gelmişlerdi. Ancak diğer şehirlerden henüz gelenlerin azlığı sebebiyle kongre 23 Temmuz'a ertelenmişti. Bundan istifade eden Trabzon delegeleri, Erzurum'da kaldıkları süre zarfında bir taraftan şehri ve ilçeleri gezme imkânı elde ettiler, diğer taraftan şehrin yöneticilerine nezaket ziyaretlerinde bulundular ve iade-i ziyaretleri kabul ettiler. Kafilenin geldiği ilk gün Hacı dede Ağa Konağı'nın birçok konuğu oldu. Tümen Kumandanı Rüştü Bey ile Kazım Karabekir Paşa'nın yaveri konağa gelerek misafirlere hoş geldiniz ziyaretinde bulundular. Zaman zaman da konakladıkları binanın ikinci katında kendilerine ayrılan toplantı salonunda bir araya gelerek kongre gündemine dair meseleler hakkında toplantılar yaptılar⁷⁹.

74 Eyüpoğlu, *Kazım Yurdalan*, s. 233. Trabzon delegelerinin Erzurum'a varış tarihi farklı kaynaklarda daha erken olarak gösterilmektedir. Bkz.: Selvi, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s. 103.

75 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 176, “Ek-10: Trabzon'un Gümüşhane Delegesi Kadirbeyoğullarından İbrahim Lütfi Paşa'nın Oğlu Zeki Bey'in Hatıra Notlarından Parçalar”.

76 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.170, Ek-9, “Erzurum Kongresi'nde Trabzon'un Vakfikebir delegesi olarak bulunan, Başkanlık Divanı kâtipliği yapan ve halen hayatta olan Abdullah Hasib Bey'in mektubu”.

77 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.68.

78 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.177, “Ek-10: Trabzon'un Gümüşhane Delegesi Kadirbeyoğullarından İbrahim Lütfi Paşa'nın Oğlu Zeki Bey'in Hatıra Notlarından Parçalar”.

79 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.170.

Bu toplantıların en önemlilerinden birisi Mustafa Kemal Paşa'nın Kongre riyasetine seçilme meselesiydi. İkincisi ise başkan yardımcılığına muhakkak bir Trabzon delegesinin seçilmesi hususu idi. Bu iki mesele Trabzon delegelerinin gündemini bir hayli meşgul etmiş ve kendi aralarında tartışmalarına yol açmıştı⁸⁰.

Trabzon delegeleri içerisinde olması gereken Rize azaları ilk seçilen Şaban ve Osman Nuri Beylerin istifaları ve yerlerine seçilen Hemşinli Hoca Necati ve Dava Vekili Abaza Hakkı Beylerin hazırlıklarını ikmal ettirememeleri sebebiyle heyete katılamamıştır. Rize Müdafâ'a-i Hukuk Cemiyeti ile gerçekleşen yazışmalardan anlaşıldığı kadarı ile bu şahıslar 12 Temmuz'dan sonraki bir dönemde yola çıkmış olmalıdırlar. Ancak Erzurum'a varış tarihleri tespit edilememiştir⁸¹.

3.2. Diğer Delegeler İçin Ayrılan Sansaryan Mektebi:

Erzurum Kongresi'ne gelecek olan Trabzon delegelerinin dışındakiler Kongre binası olarak tahsis edilmiş bulunan Sansaryan Mektebi'nin yatakhane olarak hazırlanan odalarında kalacaklardı. Ancak, kongre tarihi yaklaşıyor buradaki odaların hazırlanmasında bazı sıkıntılar yaşanıyordu. Odaların bir kısmının hazırlanmasını Erzurumlu eşraftan kimseler üstlenmiş idi. Ancak bu yeterli değildi. Bazı odalar da Erzurum Belediye başkanlığı tarafından tefriş edilecekti. Bununla beraber hazırlıklar istenildiği gibi gitmiyordu. Bu amaçla VŞ-MHMC Erzurum Şubesi, 6 Temmuz 1919'da Belediye Başkanlığına bir yazı yazarak eksikliklerin bir an önce giderilmesini istedi⁸². Bu yazışmalardan sonra çalışmalar hızlandırılmış ve kongre binası misafirleri konaklamaya hazır hale getirilmişti. Kongre açılış tarihi gelmiş olmasına rağmen bu binada kalacak delegelerin çoğunluğu ortada görünmüyordu. Binada sadece Erzincan Murahhası Fevzi Efendi ile Tokat Murahhası Rifat Beyler kalıyordu. Gümüşhane delegesi Zeki Kadırbeyoğlu bu konuya "*Başka vilayetlerden henüz kimse gelmemişti. Yalnız Erzincan Murahhası Şeyh Fevzi ve bir de Tokat Murahhası Rifat Bey gelmişler, Sansaryan Ermeni Mektebinde bir odaya yerleştirilmişlerdi*" diyerek dikkat çekmektedir⁸³. Birkaç gün sonra Sivas delegelerinin bir kısmı Erzurum'a gelerek kendilerine tahsis edilen binaya yerleştiler⁸⁴.

Sivas Vilayeti delegelerinin seçimleri ve yola çıkışları ile ilgili olarak Sivas ile Erzurum arasında pek çok yazışma yapıldığı bilinmektedir⁸⁵. Bunlardan 1 Temmuz 1919 tarihli bir yazışmada "Vilayetimiz namına murahhas olarak on beş zâtın iki gün sonra hareketleri mukarrerdir" denilerek, Sivas vilayeti adına 15 kişinin kongreye katılacağı bildirilmişti. Ancak daha sonraki yazışmalardan anlaşılmaktadır ki Sivas Vilayeti adına kongreye gelen delege sayısı 13 olup, Sivas'tan ayrılış ve Erzurum'a varışları da farklı tarihlere rastlamaktadır. Bu bakımdan Sivas delegelerinin

80 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.157.

81 Makbule Sarıkaya, "Erzurum Kongresi'nde Rizeli Delegelerin Faaliyetleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Erzurum 2002, s. 266-267.

82 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 173.

83 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.177.

84 Erzincan, Süşehri ve Tercan delegelerinin 11 Temmuz 1919'da şehre ulaştıkları bilinmektedir. Kırzioğlu, *Kongre*, c. I, s. 176.

85 Bu konuda bkz.: Günaydın, *Sivas Vilayeti Delegeleri*, s. 42-46.

Erzurum'da kaç gün kaldıklarını tespit etmek mümkün olmamaktadır. Bununla beraber, Sivas merkez kaza adına seçilen Yusuf Ziya (Başar) ile Fazlullah (Moral) Beylerin 9 Temmuz 1919'da Sivas'tan hareket ettikleri, 10 Temmuz'da Tercan'a ulaştıkları ve burada Hafik ve Darende delegeleri ile buluşarak 11 Temmuz sabahı Erzurum'a yola çıktıkları bilinmektedir. Bu delege gurubu Erzurum'un methali olan Ilıca'da Mustafa Kemal Paşa ve cemiyet ileri gelenleri tarafından karşılanmışlar, ayrıca da şehir girişinde halk ve askerler tarafından kendileri için bir tören düzenlenmiştir. Törenin ardından Kongre binasında ikametlerine ayrılan odalarına geçmişlerdir⁸⁶.

Dönemi anlatan hatırat eserlerde bir de Sansaryan Mektebi havlusuna kurulan çadırlardan bahsedilmektedir. Bu çadırları kuruluş amacı içerisinde gelen delegelerin barınmaları var mıdır? Emin değiliz. Ancak bu çadırların kongre açılış gününde ve devamında burada buldukları ve kongre çalışmaları esnasında yorulan azalarının burada dinlendikleri, çay-kahve içtikleri, aralarında sohbet ettikleri bilinmektedir. Nitekim bu konuda bilgi veren Cevat Dursunoğlu, "Mustafa Kemal Paşa oturum aralarında toplanan bu sohbet guruplarına katılarak azalarla konuşmayı itiyat edinmişti. Bu suretle hem azalarla yakından tanışıyor, hem de gelecek oturumlarda konuşulacak işler üzerinde sezdirmeden telkinler yapıyordum" demektedir⁸⁷.

4. Kongre Binası:

Erzurum Kongresi, Alipaşa mahallesinde eski adı Kilisakapı yeni adıyla Kongre meydanı denilen alanda ve o dönemde "Erzurum İdadisi" adıyla bilinen tek katlı bir binanın büyük salonunda toplanmıştır⁸⁸. Bina, Rusyalı bir Ermeni olan Mıgırdıç Sansaryan tarafından Ermeni çocuklarının okutulması maksadıyla 1881 yılında inşa ettirilerek "Sansaryan Ermeni İdadisi" adı ile hizmete açılmıştır. 1912 yılına kadar aynı adla eğitim veren okul, aynı yıl İstanbul'daki Ermeni Cemaatine bağlı Okul İdare Kurulu'nun talebi ile Sivas'a nakledilmiş ve harp yıllarında boş kalan bina, 1918 ders yılı başından itibaren "Erzurum İdadisi" olarak hizmete açılmıştır. 1925 yılında Erzurum Sanayi Mektebi olmuş, 1925'te çıkan umumi yangında ahşap kısımları tamamen yanarak harap olmuş ve yeniden inşa edilerek 1926'dan sonra Gazi İlkokulu olarak hizmete devam etmiştir. 1940 yılından itibaren ise Atatürk Yapı Sanat Okulu (Atatürk Yapı Meslek Lisesi) olarak kullanılmaya başlanmış ve binanın bir salonu 1960'ta Kongre Müzesi olarak tefriş edilmiş ve ziyarete açılmıştır. Bina, bir dönem Erzurum Fen Lisesi olarak hizmet etmiş, 1998'den itibaren de Güzel sanatlar Lisesi olmuştur. Günümüzde Kongre Müzesi olarak kullanılmak üzere Milli Saraylar Dairesi Başkanlığına verilmiştir.

86 Günaydın, *Sivas Vilayeti Delegeleri*, s. 49.

87 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 117.

88 Bina, Erzurum Merkez tapu sicilinde, Ali Paşa Mahallesi pafta 66, ada 316, parsel 55'de kayıtlıdır. "Kongre için tek katlı eski bir okul binası (Ermeni Sansaryan Mektebi) hazırlanmıştı. (Bu bina sonradan yıkılmış ve yerine şimdiki Atatürk Yapı Usta Okulu binası yapılmıştır.) Bkz.: Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s.77.

Mustafa Kemal Paşa'nın Nutuk'ta "*Mütevazı Mektep Binası*⁸⁹" olarak tasvir ettiği Kongre binasını, kongre çalışmaları döneminde Mustafa Kemal Paşa ile tanışmış ve ölümüne kadar da bir daha kendisinden ayrılmayan eski Bitlis valilerinden Mazhar Müftü Kansu, "Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber" adını verdiği hatıratında Atatürk'ten mülhem "*Mütevazı mektep binasının salonu güzel hazırlanmış*⁹⁰" diyerek tasvir etmektedir.

Devrin kaynaklarındaki bilgilere göre Kongre, bu mütevazı binanın takriben on iki metre genişliğinde ve yirmi metre uzunluğundaki büyük salonunda toplanmıştı⁹¹. Kongre salonunun duvar ve pencerelerinde herhangi bir örtü yoktu⁹². Kongre salonunu tasvir eden Cevat Dursunoğlu bu konuya "*duvarlar, pencereler çıplaktı. Gözü ve gönlü oyalayacak ne bir resim ve ne de bir yazı vardı*" diyerek açıklık getirmektedir⁹³. Kongre salonunun doğu tarafına çam tahtalardan yapılmış orta büyüklükte bir reis, iki de kâtip kürsüsü konulmuştu. Bu kürsülerin üstü halı ve seccadelerle örtülmüş, diğer delegeler için ise okul sıraları hazırlanmıştı⁹⁴.

Kongre binasının basılma tehlikesine karşı da her türlü güvenlik tedbirleri önceden alınmıştı. Kongre 15 nci Kolordu Kumandanlığı'nın güvencesinde toplanmakla beraber, Mustafa Kemal Paşa'nın başyaveri Cevat Abbas, Emir Subay Ali Şevket ve Recep Zühtü beyler muhafız olarak kapıda beklemekle görevlendirilmişlerdi⁹⁵. Bu konuya Mazhar Müftü Kansu, "*Delegeler mektep sıralarında oturuyorlardı. Her türlü emniyet tedbiri de alınmış ve Ravlenson'un tehdidi hesap harici tutulmamıştı. Ayrıca Recep Zühtü (Eski milletvekillerinden), Cevat Abbas (Paşanın yaveri ve merhum Bolu mebusu), Şevket (Eski Bilecik mebusu) Beyler de ayrıca kapıda muhafız olarak yer almış bulunuyorlardı*⁹⁶" diyerek dikkat çekmektedir.

Ravlenson'un tehditleri boşa çıkmış, hükümet tarafından verilen emirler de Kolordu komutanlığınca uygulanmadığı gibi, Erzurumlu vatanperverler tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Nihayet beklenen gün gelmiş ve kongre planlandığı gibi 23 Temmuz 1919'da saat 11.00'de büyük bir törenle açılmıştır. O gün aynı zamanda Meşrutiyet'in ilanının on birinci yıl dönümü, yani Hürriyet Bayramı idi. Kazım Karabekir Paşa, İstanbul Hükümeti'nin arka arkaya verdiği emirlere rağmen, Kongre hazırlıklarına bizzat nezaret edip, asıl bayramı ve şenlikleri kongre etrafında birleştirmiştir. Açılış ve yapılan şenliklerdeki Kazım Karabekir'in

89 Atatürk, Nutuk, C. I, s. 64. Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 107.

90 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C.I, s. 77-78.

91 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 107.

92 Faliş Rıfık Atay, Çankaya, Bateş Yay., İstanbul 1984, s. 186.

93 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 108.

94 Atay, Çankaya, s. 186. Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 78. Kürsünün yapımı konusunda Cemiyet Reisi Raif (Dinç) Efendi tarafından "*Umumi Kongrenin inikad edeceği salon için, bir riyaset kürsüsü imal ettirileceğinden, merbuten takdim kılınan keşif varakasında müfredatı arz edilen malzemedan tahta ve biçmelerin sürat-i itası için, icab edenlere emir buyurulması*" istihdam olunarak 9 ncu Fırka Kumandanı Rüşdi Bey'in yardımı istenmiştir. Bkz.: Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 180-181.

95 Goloğlu, *Erzurum Kongresi*, s. 77.

96 Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 78. Ayrıca sivil kıyafetler giydirilmiş seçme polis ve jandarmalar kongrenin açıldığı ve açık kaldığı günlerde o civarda izleyici halk imiş gibi bulundurulmuşlar ve bir müdahale olması halinde silaha silahla karşı koymak için hazırlık yapmışlardı. Bkz.: Kansu, *Atatürk'le Beraber*, C. I, s. 46-47.

etkisini Rauf Orbay “Kazım Karabekir Paşa, her tarafı donattırmiş, yer yer şenlikler tertip ettirmiş, bütün memurları törene katmış, açılış törenine de askeri bandoyu göndermiş ve kongre murahhaslarını askerlerine selamlatarak, bizzat ordunun ve kendisinin de mücadeleye katılan milletle beraber olduğunu pervasızca ilan etmişti⁹⁷” diyerek anlatmaktadır.

4.1. Kongre Binasının Günümüzdeki Durumu:

Bir zamanlar MEB bağlı özel müze statüsünde bulunan ve günümüzde TBMM Milli Saraylar Dairesi Başkanlığı'na bağlanarak “Kongre Müzesi” olarak hizmet veren bina, meclis Bütçesinden ayrılan ödenekle onarım beklemekte ve yapılacak yeni düzenlemelerle yeni şeklini beklemektedir. Bununla beraber, 1960 yılından beri binanın ikinci katında bulunan bir salon ve salona açılan iki oda Kongre Müzesi olarak düzenlenmiş bulunmaktadır. Müze salonundaki geniş bir masanın üzerinde, Kongreye katılan 53 delegenin adları yazılı mermer plakalar vardır. Ayrıca duvarlarda ve vitrinlerde Kongre ile ilgili tutanakların, yazışmaların, beyanname ve telgrafların fotokopileri, delegelerin fotoğrafları ile birlikte biyografileri, Atatürk'ün çeşitli fotoğrafları, Onuncu yıl Nutku'nun el yazısı ile fotokopisi, Erzurum'daki tarihi anıtlardan bazılarını yağlıboya tabloları yer almaktadır.

Bina U planlı olup, bodrum ve 2 kattan oluşmaktadır. Binanın ana girişi esas alındığında planda ve cephede tam simetri hâkimdir. Ana girişle beraber iki girişi daha mevcuttur. Merdivenlerden birinci kata çıkınca tam karşıda Erzurum Kongresi'nin temsili salonu bulunmaktadır. Salondan girince tam karşıda Atatürk heykeli, dört sıra halinde oturma grupları, duvarlarda kongreye hangi illerden delegelerin katıldığını gösteren harita mevcuttur. Salonun karşılıklı her iki yanında küçük odalar zamanın mobilyaları ile donatılmıştır.

23 Temmuz Erzurum Kongre Binası haftanın her günü ziyarete açıktır.

B.Konaklama ve Ağırılama Giderleri

1. Kongre Bütçesi ve Toplanan Paralar

Erzurum'da Doğu vilayetleri adına bir kongre toplama kararı 29 Mayıs 1919'da alınmıştı. Bu bölgesel kongreden önce VŞMHMC Erzurum Şubesi bir “Teşkilat Nizamnamesi” hazırladı. Bu nizamnamenin onuncu maddesinde toplanacak olan Vilayet kongresine atıfta bulunarak, “Erzurum Merkezi'nin mücavir vilayetlerle olacak münasebetini ve varidatını suret-i temin ve cihet-i sarfını tayin” etme yetkisi verilmişti⁹⁸. Bununla beraber Vilayet kongresi öncesinde de cemiyetin acilen paraya ihtiyacı vardı. Bu gün kadarki harcamalar, Cemiyet Yönetimi ve az sayıda üyenin katkıları ile karşılanıyordu. idi. Ancak, sadece azalardan elde edilecek gelirle cemiyetin masraflarının karşılanması mümkün değildi. Bu sebeple ihtiyacın karşılanması için Cemiyet, halka dağıtılmak

97 Kutay, Hüseyin Rauf Orbay, s. 240-241.

98 Kırzioğlu, Kongre, C. I, s. 29.

üzere hazırladığı matbu bir beyanname ile teberru toplanmasını kararlaştırdı. Hazırlanan beyanname, basın yoluyla Erzurumlulara duyurulduğu gibi yörelerinde dağıtılmak üzere Vilayet kongresine gelen delegelere de verildi. 15 Haziran 1919 tarihli beyannamenin ilk kısmında Ermenilerin Erzurum'da yaptıkları mezalim ve Sulh Konferansı üzerinde baskı kurarak Erzurum'u Ermenistan'ın bir parçası yapmak için çaba sarf etmeleri anlatılıyor, kendilerinin de bu konudaki taleplerini Konferansa iletmeleri gerektiğinden bahsediliyor ve bu işleri yapabilmek için acilen paraya ihtiyaç olduğu bildiriliyordu. Devamında ise, Cemiyetin varidatının nizamname mucibince yalnızca teberrular olduğu vurgulanarak, "*Ahalimizin, bu hususda müsellemler olan himmet ve hamiyet-i vataniyyesi icabı olarak, azmi fedakârlığı göstereceğine eminiz*" denilerek yapılacak bağışların acilen toplanması ve en kısa sürede süratle cemiyete ulaştırılması isteniliyordu⁹⁹.

Nitekim bu husus, 17 Haziran 1919'da toplanan Erzurum Vilayet Kongresi'ce de müzakere edilmiş ve hazırlanan Kongre Raporu'nun "Bütçe"¹⁰⁰ bahsinde de "*Şimdiye kadar cemiyetimiz yalnız ilmi esasat ile iştigal ettiği için, pek cüzi olan masarifatını, mahdut zevatın teberruatı ile kapatmıştı. Bugünden itibaren Cemiyetimiz, bütçesine vesaik celb ve cem'i ve neşri, Merkez-i Umumiye nakdi muavenet, Vilayat Kongresi masarifi, istitlaat vasıtaları tedariki, icar, müstahdimin maaşı, kırtasiye ve muhaberat-ı telgrafiye ücreti gibi, ağır ve oldukça haiz-i ehemmiyet masarifat adhaline mecbur olduğundan ve Moskov çizmesi ve Ermeni baltası ezilmiş olan şehrimiz, yalnız başına bu kadar fedakârlığı ifa kudretine malik olmadığından; kazalarımız ahalisinin, hamiyetine müracaat etmek mecburiyetindeyiz*" denilerek dile getirilmiş ve kazalar için bir yardım tablosu da hazırlanmıştır. Hazırlanan rapora göre, Merkez ve Mülhakatın 6 aylık masrafı olarak 13.108 liralık tahmini bir bütçe kabul olunmuş ve bu meblağın 6.400 lirası merkez kazadan, 922 lirası Bayburt, 917 lirası Hasankale, 592 lirası Tortum, 717 lirası Yusufeli, 717 lirası ispir, 867 lirası Narman, 717 lirası Kiğı, 717 lirası Hınıs, 542 lirası Tercan kazasından teberru edilmesi kararlaştırılmıştır¹⁰¹.

Kongre günleri yaklaştıkça hazırlıklar da yapılıyordu. Gelen ve gelecek olan misafirlerin konaklaması, yedirilmesi ve içirilmesi en önemli sorunların başında geliyordu. Bu sebeple para toplanma işi hızlandırıldı. Erzurum mahalleleri bu yardımların düzenli toplanabilmesi için 9 ayrı mıntıkaya ayrıldı. Her mıntika üzerine düşeni yaparak para toplayacaktı. Bu maksatla Cemiyet Başkanlığı 4 Temmuz 1919'da mıntika heyetine talimat vererek ekli belgelerde miktarları belirtilen teberru ve malzemelerin en kısa sürede toplanmasını istedi. Söz konusu talimat şöyleydi¹⁰²:

99 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 41.

100 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 88.

101 Dursunoğlu, *Milli Mücadelede Erzurum*, s. 156. Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 104-105. Burada belirtilen rakamlar Cemiyet kararı ile toplatılması düşünülen miktarlardı. Ancak bu kadar büyük bir meblağın o dönemde Erzurum ve mülhakatından toplanması pek mümkün değildi. Nitekim Kogreye dair hatırat yazar Cevat Dursunoğlu, "Sivas'a gidecek Temsil Heyetine Nizamname'ye göre para verilecekti. O zamana kadar halktan topladığımız 1500 lirayı da öbür vilayetlerden Kongreye gelen konuk azaların yerleştirilmesi ve telgraflara acele işlere harcamıştık" diyerek takriben toplanan rakamı 1.500 lira olarak göstermektedir. Bkz.: Dursunoğlu, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.137-138.

102 Kırzioğlu, *Kongre*, C. I, s. 167-168.

“Numro 180 Müsveddedir.

Mıntika Heyetine

1-) Mıntikanızca teberruu münasib görülen ve mikdarı aşağıda yazılmış olan meblağa, Vilayet Kongresi'nin elyevm ictima'nının takarrübü dolayısıyla şiddetle ihtiyac hasil olduğundan (6 Temmuz 1919) Pazar gününe kadar cemedilerek yevm-i mezkurda öğleden evvel Musaddak defteriyle beraber, Merkeze teslim ettirilmesi ve mukabilinde makbuz alınması

2-) Tezkireye merbut tanzim kılınan cedvelde muharrer eşya ve levazımın de serian toplatılarak, Sanasaryan mektebinde, Cemiyetin memuru bulunan Dava Vekili Hüseyin Bey'e makbuz alınarak teslim ettirilmesi tebliğ olunur.

4 Temmuz sene 335 16 Temmuz 335 tekid edilmiştir M.C.”

Bu mıntıklar ve toplanacak para miktarları da şu şekildedir¹⁰³:

I.Mıntka Mahalleleri	Murakıbı	Miktar	Teslimat
Gez	Emekli Bnb. Kazım (Yurdalan)	200	160
Mumcu		100	
Muratpaşa		150	142
Deremahallesi		100	
Vaniefendi		250	
Yekûn		800	
II. Mıntka	Murakıbı		
Şeyhler	Em. Vilayet Evrak Md. Maksud (Kapıkaya)	100	
Çırçır		50	
Yoncalık		300	
Sultanmelik		100	
III. Mıntka	Murakıbı	550	
Hasan Basri-i Ulya ve Süfla ¹⁰⁴	Fevzi (Kırbaş)	400	
Mehdiefendi		200	
Emirşeyh		100	
Yekûn		700	
IV. Mıntka	Murakıbı		
Habibefendi	Em. Bnb. Süleyman (Hatunoğlu)	200	
Taşmescid		75	
Kavak		75	
Veyisefendi		100	
Hacicuma		50	
Yekûn		500	
V. Mıntka	Murakıbı		

103 Kırzioğlu, Kongre, C. I, s. 168-169.

Erzurum Kongresi'nin Hazırlık Safahatı: Mekân, İaşe ve Barınma Meselesi

Kemhan	Kehan mahallesinden Bakkal Mehmed Ağa, Bezzaz Tahir Efendi, Cedid İmamı Razi Efendi	30	
Cedid		75	
Dervişağa		250	
Yegenağa		50	
Köseömerağa		100	
Kasımpaşa		200	
Yekûn		705	
VI. Mıntıka	Murakıby		
Eminkurbü	Av. Mesud (Sakarya)	100	
Abdurrahmanağa			
Kavak			
Yekûn		100	
VII. Mıntıka			
Alipaşa	Hacı Recebefendizade Hacı Hafız(Çorapsız)	150	
Aliağa		100	
Topçuoğlu		100	
Yekûn		350	
VIII. Mıntıka	Murakıby		
Karakilisa	Namıkefendizade Ahmed (Erverdi)	50	
Boyahane		50	
Bakıcı		20	
Zeynel		50	
Ayaspaşa		100	
Feyziye		50	
Mirzamehmed		150	
Yekûn		470	
IX. Mıntıka	Murakıby		
Lalapaşa	Belediye Reisi Zakir (Dumlu)	20	
Camiikebir		200	
Esadpaşa		100	
Caferiyye		100	
İbrahimpaşa		50	
Kuloğlu		50	
Yekûn		520	
Yekûn-i Umumi		5.695	

104 Bu bölüm Kirzioğlu'nda okunmamış veya esere konulması unutulmuş olup tarafımızdan ekteki belgelerden hareketle okunmuştur (V.A.). Ek belge için bkz.: Kirzioğlu, Kongre, C. III, s. 52.

Ayrıca 9 mıntıkadan alınacak olan yatak, yemek takımları ile sair eşyanın miktarı da şu şekildedir¹⁰⁵:

Eşya Cinsi	I.(1) Mıntıka	II.(2) Mıntıka	III.(3) Mıntıka	IV. Mıntıka	V. Mıntıka	VI. Mıntıka	VII. Mıntıka	VIII.(4) Mıntıka	IX. Mıntıka	Yekûn
Yorgan	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Döşek	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Çarşaf	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Yatak	24	24	48	48	48	-	12	12	24	
Sandalya	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Masa	3	3	3	3	3	3	3	3	3	
Lamba	5	5	5	5	5	-	-	2	-	
	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Yemek Tabakı	36	36	60	60	60	-	12	12	24	
Çatal-kaşık	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Bıçak										
Peçete	12	12	24	24	24	-	6	6	12	
Sofra örtüsü	5	5	5	5	5	-	-	-	-	
Su bardağı	12	12	24	24	24	-	12	12	12	
Su sürahisi	3	3	6	6	6	-	3	3	3	
Her şube ücretli olarak eli ayağı temiz ve namuskar bir hizmetçi tayin edecektir										
(1)Em. Bnb. Kazım Bey deruhte etti.										
(2)İki odanın tefrişi Maksud Bey'e havale edildi.										
(3)Hacı Dede Ağa'nın evinin tefrişi Fevzi Bey'e havale edildi.										
(4)Bir oda Namikfendizade Ahmed Beyefendi tarafından tefriş edilecektir.										

Dışarıdan gelen kongre üyeleri bu erteleme karşısında çaresiz kaldılar ve Erzurumluların misafirperverliğine sığındılar. Erzurumlular bu konuda elinden geleni yapacaklardı. Delegelerin konaklaması için yeteri kadar otel mevcut değildi. Bu sebeple misafirlerin konaklanması için evler hazırlandı. Ancak şehir daha yeni işgalden kurtulmuş ve halk fakirdi. Misafirlerin layığıyla ağırlanabilmesi için tahsis edilen evlerde yeteri kadar çatal, kaşık ve tabak gibi malzeme yoktu. Devrin şartları icabı satın alabilecek imkân ve mağaza da bulunmuyordu. Bu sebeple bu tür ihtiyaçların giderilmesi için 27 Haziran 1919'da 15 nci Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa hazretlerine bir yazı yazıldı ve bu konuda yardım istendi. İlgili yazı şöyleydi¹⁰⁶:

"Bismillah

Numro 173

Yedi Vilayet mümessillerinin ictima'ı ile in'ikadı takarrur eden Kongrenin yevm-i küşadı takarrub eylediği ve mümessillerin müteheyyi-i hareket oldukları cihetle, muktezi tertibatın şimdiden ittihazı ve misafirlerin, Vilayetimizin şerefiyle

¹⁰⁵ Kırzioğlu, Kongre, C. I, s. 170.

¹⁰⁶ Kırzioğlu, Kongre, C. I, s. 165.

mütenasib bir surette izazları lazım geleceği tabiidir. Heyetimizce, iktiza eden ihzarata başlanmış ise de çarşıda ve halkta bulunmayan; çatal, bıçak, peçete, bardak, sürahi gibi eşyanın tedariki mümkün olamamıştır.

Binaenaleyh, bu eşyadan mümkün olanların, bedeli mukabilinde ve olmayanların, emanet suretiyle verilmesinin, Ordu-yı Hümayundan istirhamına, mecburiyet hâsil olmuştur.

Yetimlerin derslerine, istirahatlarına mani olmamak üzere, bir hafta müddetle Kongrenin Mekteb-i Sultanide inikadına ve peçete ve masa örtüsü yaptırmak üzere, yüz arşın beyaz bez ve yüz çatal kaşık, bıçak ve dört yüz tabak ve yüz bardak ve yirmi beş sürahi itası hususuna müsaade buyurulması müsterhamdır. Olbabda. Fi 27.6.35 yazıldı."

Sonuç:

Erzurum Kongresi, 23 Temmuz-7 Ağustos 1919 tarihleri arasında, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis ve Van'dan gelen 63 delegenin katılımı ile toplanmış ve alınan kararlar Milli Mücadele'de takip edilen politikada önemli ölçüde belirleyici olmuştur. Her ne kadar kongrenin açılışı 10 Temmuz 1919 olarak planlanmış ise de delegelerin bir bölümünün anılan tarihte Erzurum'a gelememesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelişi sonrasında kongreye dâhil edilmesi sürecinden dolayı ertelenerek, görüşmelere 23 Temmuz'da başlanılabilmmişti. Bununla beraber Erzurumlular, kongrenin ilk tasavvur edilen tarihte toplanacağını varsayarak kongrenin işleyişini bozmayacak bazı eksikliler dışında bütün hazırlıklarını yapmışlardı. O dönemin şartları göz önüne alındığında mekân, iaşe ve ibateye dair sürdürülen bu hazırlıklar Erzurum idarecileri ve Erzurumluların ne kadar fedakârane ve gayretkeş bir tavır sergiledikleri ortadadır. Kongre binasının seçimi, tefrişatının tamamlanması, kongre delegelerinin nasıl misafir edilecekleri ve buna dair hazırlıkların en ince ayrıntısına kadar hesaplanması ve bununla ilgili teşkilatlanmanın yapılması günümüz imkânlarında dahi küçümsenecek bir durum değildir. Ayrıca Mustafa Kemal Paşa ve ekibine karşı gösterilen samimiyet ve misafirperverane tutum, özellikle de Müfettişlik görevinden istifası sonrası kongre sürecine dâhil edilmesi, Erzurum'un Milli Mücadele tarihindeki yeri ve önemini bir kez daha artırmış bulunmaktadır. Nihai olarak Erzurumlular, Erzurum Kongresi sürecinden yüzlerinin akı ile çıkmışlar ve Türk milletinin istiklaline giden yolda önemli bir mihenk taşı olmayı hak etmişlerdir.

KAYNAKLAR

- AKŞİN, Sina,(1976), İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ALPTEKİN, Çoşkun,(1978), “Erzurum Kongresi”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk Devrimleri Enstitüsü Dergisi*, I/1 (Temmuz 1978), Atatürk Üniversitesi Yay.,Erzurum, s.35-49.
- Atatürk Evleri*,(2007),Haz.: Birnur Koral, Ömer Ötgün, Haydar Dönmez, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara.
- Atatürk ile İlgili Arşiv Belgeleri (1911-1921)*, (1982), Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Ankara.
- ATATÜRK, Kemal, (1973), *Nutuk*, C. I, Milli Eğitim Basımevi Yay., İstanbul.
- ATAY, Falih Rıfki,(1984), Çankaya, Bateş Yay., İstanbul, s. 186.
- ATNUR, İbrahim Ethem,(2005), “Erzurum’dan Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal’e Armağan: Atatürk Evi”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 27 (Prof. Dr. Şinasi Tekin Özel Sayısı), Erzurum.
- BARUTÇU, Faik Ahmet, (1977),*Siyasi Hatıralar*, Milliyet Yay.,İstanbul.
- BAŞAR, Zeki, (1979), *Devrim Tarihi Bakımından Erzurum Kongresi*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- BAYKAL, Bekir Sıtkı,(1969), *Erzurum Kongresi İle İlgili Belgeler*,Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yay., Ankara.
- ÇİÇEK, Rahmi, “Erzurum Vilayet Kongresi’nde Alınan Kararlar ve Etkileri”, *Atatürk Yolu*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, Cilt II, Sayı: 7, s. 513-537.
- ÇİL, Yücel,(2005), *Erzurum Kongresi’ne Katılan Delegelerin Biyografisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- DAYI, Esin, (2003), “Erzurum Kongresi’nin Türk Tarihi’ndeki Yeri ve Önemi”, *Atatürk Dergisi/Journal of Atatürk*, C.III, sayı: 4.
- DURSUNOĞLU, Cevat, “Erzurum kongresi Sırasında Atatürk’ün Düşünceleri”, *Erzurum Kongresi ve Mustafa Kemal Atatürk*, Atatürk ve Erzurum Kongresi Anıtını Yaptırma Derneği Yay., (t.y.).
- DURSUNOĞLU, Cevat,(1946), Milli Mücadele’de Erzurum, Ankara.
- EYÜPOĞLU, İsmail,(2009), Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Bir İttihatçı Kazım Yurdalan (1881/2-1962), Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- GOLOĞLU, Mahmut, (1968) *Erzurum Kongresi*, Nüve Matbaası, Ankara.
- GÜNAYDIN, A. Necip,(2002), *Erzurum Kongresine Katılan Sivas Delegeleri*, C.Ü. Atatürk Araştırma ve Uygulama Merkezi Yay., Sivas.
- GÜNERİ, Süleyman Necati,(1999) , *Hatıra Defteri*, Haz.: Ali Birinci, İstanbul.
- <http://www.kultur.gov.tr/TR,25312/erzurum---aturk-muzesi.html>
- KANSU, Mazhar Müfit, (2009), *Erzurum’dan Ölümüne Kadar Atatürk’le Beraber*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.

- KARABEKİR, Kazım,(1988), İstiklal Harbimiz, Merk Yayıncılık, İstanbul.
- KIRZIOĞLU, Fahrettin, (1974),“Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'daki Evi”, *50. Yıl Armağanı Erzurum ve Çevresi*, I, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, s. 189-196,
- KIRZIOĞLU, Fahrettin,(1993), Bütün Yönleriyle Erzurum Kongresi, C. I, Kültür Ofset Yay., Ankara.
- KONUĞU, Enver, (2009), *Erzurum'da Mustafa Kemal'i İlica ve İstanbul Kapı Karşılamaları*, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum.
- KUTAY, Cemal, (1992), *Osmanlı'dan Cumhuriyete Yüzyıllıkta Bir İnsanımız Hüseyin Rauf Orbay (1881-1964)*,Kazancı Yay., İstanbul.
- ÖNDER, Mehmet,(1993), *Atatürk Evleri Atatürk Müzeleri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- ÖZDEMİR, Yavuz,(1990), İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri, A. Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- ÖZTOPRAK, İzzet,(1988), «Trabzon Muhafaza-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti», *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, 13-17 Ekim 1986, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Yay., Samsun, s. 335-350.
- SARIHAN, Zeki, (1982),*Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne Kadar*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- SARIKAYA, Makbule, (2002), “Erzurum Kongresi'nde Rizeli Delegelerin Faaliyetleri”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 20, Erzurum.
- SELVİ, Haluk,(2002), “Milli Mücadele'de Erzurum ve Sivas Kongreleri Dönemi”, *Türkler*, C. 15, Yeni Türkiye Yay., Ankara, s. 949-962.
- SELVİ, Haluk, (2000), *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara.
- TEVETOĞLU, Fethi,(1971), *Atatürk'le Samsun'a Çıkanlar*, Ayyıldız Matbaası, Ankara.